

ŻYCIE WYRAZÓW NA PRZYKŁADZIE ZASOBU LEKSYKALNEGO ROZPRAW LITERACKICH MAURYCEGO MOCHNACKIEGO. I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Niniejszy artykuł rozpoczyna cykl tekstów poświęconych zagadnieniu, które z punktu widzenia językoznawstwa diachronicznego jest niezmierznie ciekawe, a które określane jest jako życie wyrazów.¹ Kwestia przeobrażeń słownictwa pozostaje ściśle związana z jednej strony z procesami wychodzenia z użycia całych jednostek leksykalnych lub ich poszczególnych znaczeń, z drugiej – z wprowadzaniem do języka wyrazów nowo utworzonych,² a także z nadawaniem nowych, dodatkowych znaczeń wyrazom już funkcjonującym (neosemantyzacja). Omawiane przeze mnie zagadnienie pozostaje także w żywej relacji ze zmianami semantycznymi wyrazu (specjalizacja, generalizacja, przeniesienie znaczenia) i zmianami jego zabarwienia uczuciowego. Życie wyrazów jest procesem bardzo obszernym i skomplikowanym, złożony jest także wpływ czynników go warunkujących – zarówno wewnątrz-, jak i zewnątrzjęzykowych, które składają się na jego całokształt. Dlatego też w prezentowanych artykułach postanowiłam zająć się jedynie wybranym przejawem tego procesu, a mianowicie wyrazami zapomnianymi.³ Decyzja ta została podyktowana także wielkością zasobu leksykalnego, którym dysponowałam, jak i jego charakterem – neologizmy były w artykułach M. Mochnackiego zjawiskiem marginalnym.⁴

¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1985, t. I, s. 130; zob. także tom III, s. 634.

² Używam wymiennie terminów: *leksem*, *jednostka leksykalna* oraz *wyraz*, *słowo*. Czynię tak wyłącznie ze względów stylistycznych, żeby uniknąć powtórzeń. Terminy *leksem*, *jednostka leksykalna* rozumiem jako abstrakcyjną jednostkę systemu słownikowego języka, na którą składa się znaczenie oraz zespół wszystkich funkcji gramatycznych. Natomiast *wyraz* traktuję tu nie jako ‘wyraz tekstowy’, lecz jako ‘element systemu leksykalnego’, a *słowo* – jako synonim rzeczownika *wyraz*.

³ Z. Klemensiewicz, op. cit., t. I, s. 131.

⁴ M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownictwo „Rozpraw literackich” Maurycego Mochnackiego*, Warszawa 2019, s. 38.

Przedmiotem analizy uczyniłam zbiór słownictwa będący wynikiem ekscerpcji całkowitej *Rozpraw literackich* M. Mochnackiego.⁵ Użytkany w ten sposób materiał złożył się na *Słownik „Rozpraw literackich” M. Mochnackiego*.⁶ Rozpatrywany zasób leksykalny przynależy zatem do języka osobniczego, który jednakże nie odbiegał od polszczyzny ogólnej używanej na początku XIX w.⁷ Idiolekt ten w zakresie typologii odmian języka polskiego reprezentował bowiem ogólną pisaną odmianę języka polskiego pierwszego trzydziestolecia XIX wieku, nazywaną polszczyzną literacką / kulturalną. Zawierała ona wykształcone cechy stylu artystycznego, naukowego i retorycznego.⁸

Za cel badań obrałam wskazanie i omówienie wyrazów zapomnianych, czyli takich jednostek leksykalnych lub ich poszczególnych znaczeń, które w czasie od początku XIX w. do pierwszego dziesięciolecia XXI w. stały się przestarzałe bądź całkowicie wyszły z obiegu. Moja analiza wpisuje się w nurt badań strukturalistycznych i zrealizowana została poprzez zastosowanie metody diachronicznej. Celem przedsięwzięcia uczyniłam bowiem opisanie zmian (przeobrażeń) wybranego przeze mnie fragmentu zasobu leksykalnego w dłuższym okresie, czyli na przestrzeni ponad 200 lat. Cykl artykułów ma być próbą znalezienia odpowiedzi na pytanie, które jednostki leksykalne stały się wyrazami zapomnianymi, jaki rozmiar przybrał ów proces i jak kształtowały się czynniki wewnętrzno- i zewnętrzny-systemowe, które go spowodowały. Aby ów cel zrealizować, badania przeprowadziłam dwuetapowo: pierwsze stadium pracy polegało na opisaniu życia wyrazów na przestrzeni od początku XIX w. do I połowy XX w., drugie zaś skoncentrowało się na odcinku czasowym od I połowy XX w. do pierwszej dekady XXI w. Zastosowana przeze mnie metoda polegała na zestawieniu zasobu leksykalnego *Rozpraw literackich* z wybranymi dziełami leksykograficznymi pochodzącymi z XIX, XX i XXI w., o czym szczegółowo piszę poniżej.

Prezentowany tekst jest artykułem wstępnym, czyli wprowadzającym w wybraną przeze mnie tematykę, i w moim zamierzeniu ma stanowić ogólną charakterystykę zebranego materiału, stąd przeważa w nim podejście statystyczne. Jak zauważyła K. Kleszczowa, opis materiału historycznego powinien zawierać informacje o danych ilościowych.⁹ W naszym wypadku pozwoli nam to na rozeznanie się w ilości i jakości materiału, który poddałam analizie.

⁵ M. Mochnacki, *Rozprawy literackie*, oprac. M. Strzyżewski, Wrocław-Warszawa-Kraków 2000.

⁶ M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownik „Rozpraw literackich” M. Mochnackiego*, Warszawa 2020; dalej SRozLit.

⁷ Zob. M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownictwo...*, s. 223–226.

⁸ S. Dubisz, *Styl – język – odmiana komunikacyjno-stylowa [w:] Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione). III. Stylistyka – retoryka – translatoryka*, Warszawa 2015, s. 38.

⁹ K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003, s. 11.

W drodze pełnej ekscerpacji *Rozpraw literackich* M. Mochnackiego otrzymałam zbiór jednostek leksykalnych, na podstawie którego utworzyłam 7 142 hasła słownikowe. Każdą pozycję słownikową wraz z podhasłami sprawdziłam pod kątem rejestracji w trzech wybranych słownikach z XIX w., a mianowicie w *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego, w *Słowniku wileńskim* i w *Słowniku warszawskim*.¹⁰ Następnie dokonałam zestawienia haseł ze *Słownikiem języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego oraz z *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* pod red. S. Dubisza.¹¹ Za podstawę selekcji materiału przyjąłam kwalifikatory chronologiczne, w które zaopatrzone badane przeze mnie hasła w SJPDor. Wyodrębniłam dwie grupy leksemów: te, których znaczenia użyte przez M. Mochnackiego pozostały bez zmian, oraz te, które w SJPDor opisane zostały jako słownictwo przestarzałe bądź w ogóle nie zostały zarejestrowane. Za konstytuanty zbioru wyrazów zapomnianych uznałam następujące adnotacje: *dawny, przestarzały, wychodzący z użycia, rzadko używany, historia, zwięża się zakres*. Uzyskany w ten sposób zasób leksykalny zestawiałam na drugim etapie pracy badawczej z USJP. Wnioski z obu etapów opisane zostaną oddzielnie, a następnie zostaną zestawione i podsumowane.

Jak już podałam, w wyniku ekscerpacji całkowitej *Rozpraw literackich* otrzymałam 7 142 hasła słownikowe, które przez M. Mochnackiego zostały użyte 68 892 razy. Po porównaniu analizowanego zasobu leksykalnego z SJPDor stwierdziłam, że 966 haseł zostało opatrzonych kwalifikatorami świadczącymi o ich wychodzeniu z użycia, a dodatkowo 179 w ogóle nie zostało zarejestrowanych. Na tej podstawie dokonałam konstatacji, że w obrębie słownictwa artykułów krytycznoliterackich na leksykę recesywną złożyło się 1 145 haseł, czyli 16% wyekscerpowanego materiału leksykalnego (8,8% pod względem liczby użyć). Trzeba zauważyć, że jest to znacznie mniejszy udział, niż wskazywał Z. Klemensiewicz, który liczbę wyrazów wychodzących z użycia oszacował na 30%.¹² Należy wnosić, że różnica zapewne jest spowodowana tym, że rozpatrywałam tylko te znaczenia, w których dane jednostki leksykalne wystąpiły na kartach *Rozpraw literackich*. Gdybym przedmiotem badań uczyniła wszystkie znaczenia leksykalne przypisane w wybranych słownikach do danego hasła, a nie tylko te znaczenia, w których dane hasło funkcjonowało w tekstach M. Mochnackiego, to z całą pewnością udział wyrazów zapomnianych byłby o wiele większy.

¹⁰ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1815, dalej: SL; *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem M. Orgelbranda, Wilno 1861, dalej: SWil; *Słownik języka polskiego* pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927, dalej: SW.

¹¹ W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa 1958–1969, dalej: SJPDor; S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003, dalej: USJP.

¹² Z. Klemensiewicz, op. cit., t. I, s. 132.

Na początku analizy warto przyjrzeć się, jak ukształtowała się struktura części mowy wyrazów zapomnianych na tle całego zasobu SRozLit. Dane statystyczne ilustrują poniższe tabele.

Tabela nr 1. Struktura części mowy wszystkich haseł SRozLit

Część mowy	Liczba haseł	Udział	Liczba użyć	Udział
rzeczownik	2 932	41,1	21 110	30,6
czasownik	2 217	31,0	10 823	15,7
przymiotnik	1 296	18,1	8 022	11,6
przysłówek	349	4,9	2 081	3,0
zaimek	111	1,6	10 193	14,8
spójnik	80	1,1	6 012	8,7
partykuła	77	1,1	3 097	4,5
przyimek	59	0,8	7 352	10,7
liczebnik	17	0,2	195	0,3
wykrzyknik	4	0,1	7	0,0
Razem	7 142	100,0	68 892	100,0

Tabela nr 2. Struktura części mowy haseł SRozLit opatrzonych kwalifikatorami oraz tych, które wyszły z użycia

Część mowy	Liczba leksemów	Udział	Liczba użyć	Udział	Częstość leksemów
rzeczownik	497	43,4	2 795	45,9	5,6
czasownik	294	25,7	1 193	19,6	4,1
przymiotnik	250	21,8	1 002	16,4	4,0
przysłówek	65	5,7	286	4,7	4,4
zaimek	13	1,1	637	10,5	49,0
spójnik	11	1,0	112	1,8	10,2
przyimek	6	0,5	26	0,4	4,3
liczebnik	3	0,3	6	0,1	2,0
partykuła	6	0,5	35	0,6	5,8
Razem	1 145	100,0	6 092	100,0	

Tabela nr 3. Stosunek wszystkich haseł SRozLit do haseł opatrzonych kwalifikatorami oraz do tych, które wyszły z użycia

Część mowy	Liczba haseł	Liczba haseł opatrzonych kwalifikatorami	Udział w stosunku do części mowy*	Udział w stosunku do całości**
rzeczownik	2 932	497	17,0	7,0
czasownik	2 217	294	13,3	4,1
przymiotnik	1 296	250	19,3	3,5
przysłówek	349	65	18,6	0,9
zaimek	111	13	11,7	0,2
spójnik	80	11	13,8	0,2
partykuła	77	6	7,8	0,1
przyimek	59	6	10,2	0,1
liczebnik	17	3	17,6	0,04
wykrzyknik	4	0	0,0	0,0
Razem	7 142	1 145	-	16,0

* Liczba haseł opatrzonych kwalifikatorami i tych, które wyszły z użycia, w stosunku do liczby haseł reprezentujących daną część mowy

** Liczba haseł opatrzonych kwalifikatorami i tych, które wyszły z użycia, w stosunku do liczby wszystkich haseł SRozLit

Na podstawie przedstawionych danych statystycznych należy stwierdzić, że układ rangowy struktury części mowy w tabelach nr 1 i 2 pokrywa się (jedyna różnica, ale nieistotna, to zmiana miejsca przyimka i partykuły). Świadczy to o tym, że proces wychodzenia z użycia objął wszystkie części mowy (z wyjątkiem wykrzyknika, którego udział w SRozLit był marginalny). W stosunku do całego zasobu leksykalnego w największym stopniu dotknął on rzeczowników, czasowników i przymiotników. Przewaga ta spowodowana jest tym, że są to części mowy, które dominują w systemie leksykalnym i przede wszystkim pełnią funkcję nominacyjną, a więc i najsilniej reagują na zmiany rzeczywistości pozajęzykowej. Należy przy tym pamiętać, że na XIX stulecie przypada gwałtowny rozwój nauk, co powoduje przyspieszenie postępu cywilizacyjnego, a to z kolei znajduje odzwierciedlenie w języku, który stara się nadażyć za potrzebami nazewniczymi. Stąd wiele wyrazów wychodzi z użycia, inne zaś zmieniają znaczenia w celu przystosowania się do nazywania nowych lub przeobrażonych elementów świata otaczającego człowieka. Warto zwrócić uwagę, że w stosunku do liczby leksemów reprezentujących daną część

mowy największa zmiana nastąpiła w zakresie przymiotników, przysłówków (w większości derywowanych od przymiotników) i rzeczowników.

Jeśli spojrzeć na wyrazy zapomniane *Rozpraw literackich* przez pryzmat kwalifikatorów chronologicznych w SJPdor, to pod względem liczby leksemów zarysowały się wyraźnie trzy grupy: duża, średnia i mała. Do pierwszej należą hasła zawierające znaczenia, które opatrzone zostały adnotacjami *dawny* lub *przestarzały* (stanowiły w sumie 77,5% całości). Drugą grupę reprezentują wyrazy, które w ogóle nie pojawiły się w SJPdor (15,6%). Trzecią grupę ukonstytuowały te hasła, przy których pojawiły się kwalifikatory: *wychodzący z użycia*, *rzadko używany*, *historia*, *zwąza się zakres* (łącznie 6,9%). Warto zauważyć, że w obrębie haseł, których brak w SJPdor, tuż za rzeczownikami uplasowały się nie czasowniki, lecz przymiotniki.

Nie można w tym miejscu pominąć faktu, że część zbioru wyrazów zapomnianych stanowią takie leksemy, które już w SWil i w SW zostały opisane jako wyrazy wychodzące z użycia. Warto przyjrzeć się, jak w omawianym przeze mnie zasobie leksykalnym kształtował się ich udział. O rozpatrywanej przeze mnie klasyfikacji świadczą kwalifikatory chronologiczne zastosowane przez słownikarzy; w SWil były to: *dawny*, *mało używany*, *nieużywany*, *przestarzały*, a w SW: *dawny*, *staropolski*, *mało używany* oraz *wyraz, którego unikać należy*.

W wypadku pierwszego z leksykonów, czyli SWil, który przyniósł przełom w rozwoju kwalifikowania wyrazów,¹³ adnotacjami chronologicznymi opatrzonych zostało jedynie 6 leksemów. Zapis *przestarzały* zastosowano do 3 rzeczowników (*odkaz*, *persona*, *pospólstwo*), 1 czasownika (*powabiać*) i 1 przymiotnika (*letni*). Dodatkowo 1 leksem został zaklasyfikowany jako *nieużywany* i był to rzeczownik *tworzydło*.

Jeśli chodzi o SW, to warto przypomnieć, że jest to drugi po SWil leksykon, w którym wykorzystano dojrzały naukowo repertuar kwalifikatorów.¹⁴ W obrębie rozpatrywanego przeze mnie materiału leksykalnego przy 130 hasłach (11,4% wszystkich wyrazów zapomnianych) odnalazłam informację wskazującą na ich wychodzenie z użycia (tabela nr 5 i 6). Przeważały leksemy określone jako *dawne*, których było 81 (z czego przy 2 leksemach dodano *książkowe* i przy 1 *nieco książkowe*); następnie 49 jednostek zaklasyfikowano jako staropolskie (z czego 1 była *książkowa*). Zaledwie przy 3 leksemach zamieszczono adnotację *mało używany* (*kacerstwo*, *obłędny*, *osiadłość*). W badanym przeze mnie materiale leksykalnym zabrakło słownictwa zaopatrzonego kwalifikatorem *wyraz, którego unikać należy*.

¹³ B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991, s. 37.

¹⁴ M. Majdak, *Słownik warszawski: koncepcja – realizacja – recepcja*, Warszawa 2008, s. 145.

Tabela nr 4. Wyrazy zapomniane – układ rangowy wg wybranych kwalifikatorów SJPDor

Część mowy	Kwalifikator chronologiczny										Razem	Udział
	dawny	prze- sta- -rzały	brak	wycho- -dzący z użycia	rzadko	historia	zweża się zakres					
rzeczownik	205	171	91	8	12	10	0			497	43,4	
czasownik	137	115	14	14	14	0	0			294	25,7	
przymiotnik	94	77	66	10	1	1	1			250	21,8	
przysłówek	31	27	3	2	1	0	1			65	5,7	
zaimek	5	3	3	2	0	0	0			13	1,1	
spójnik	5	5	1	0	0	0	0			11	1,0	
przyimek	1	4	0	0	1	0	0			6	0,5	
liczebnik	0	3	0	0	0	0	0			3	0,3	
partykuła	2	3	1	0	0	0	0			6	0,5	
Razem	480	408	179	36	29	11	2			1 145	100,0	
Udział	41,9	35,6	15,6	3,1	2,5	1,0	0,2			100,0		

Tabela nr 5. Układ rangowy jednostek leksykalnych opatrzonych w SW adnotacją *dawny*

Kwalifikator w SJPDor	Część mowy	Liczba leksemów	Liczba użyc leksemów
dawny	rzeczownik	16	94
	przymiotnik	12	26
	czasownik	11	16
	przysłówek	2	30
	zaimek	2	4
Razem		43	170
przestarzały	przymiotnik	7	12
	rzeczownik	7	11
	czasownik	6	13
	przysłówek	3	13
	przyimek	1	2
Razem		24	51
brak	rzeczownik	4	4
	przymiotnik	3	4
Razem		7	8
rzadko	rzeczownik	1	2
	przysłówek	1	17
Razem		2	19
historyczny	przymiotnik	1	2
Razem		1	2
wychodzący z użycia	czasownik	1	1
Razem		1	1
Łącznie		78	251

Tabela nr 6. Układ rangowy jednostek leksykalnych opatrzonych w SW adnotacją *staropolski*

Kwalifikator w SJPDor	Część mowy	Liczba leksemów	Liczba użyć leksemów
dawny	rzeczownik	11	224
	czasownik	6	21
	przymiotnik	5	28
	przysłówek	2	2
Razem		24	275
przestarzały	rzeczownik	9	22
	czasownik	5	25
	przymiotnik	1	2
	przysłówek	2	14
	przyimek	1	1
Razem		18	64
brak	rzeczownik	3	9
	przymiotnik	1	12
	zaimek	1	1
Razem		5	22
rzadko	czasownik	1	1
Razem		1	1
wychodzący z użycia	przymiotnik	1	1
Razem		1	1
Łącznie		49	363

Jeśli chodzi o strukturę części mowy leksemów opatrzonych w SW wymienionymi wyżej kwalifikatorami chronologicznymi, to trzeba stwierdzić, że przeważały rzeczowniki (53), przymiotniki (32) i czasowniki (30), co nie stanowiło osobliwości w stosunku do przedstawionych wcześniej danych statystycznych. Znacząco mniej liczne były przysłówki (10), zaimki (3) i przyimki (2). Warto zauważyć, że 67 jednostek leksykalnych (51,5%), czyli większość omawianego słownictwa, zostało zaklasyfikowanych przez SJPDor jako *dawne*. Jeśli chodzi o te jednostki leksykalne, które w ogóle nie zostały poświadczone w SJPDor, to stwierdziłam ich zaledwie 12 na 130 haseł. Dowodzi to tego, że spośród słownictwa *Rozpraw*

literackich, które przez autorów SW postrzegane było jako wychodzące z użycia, tylko 9,2% rzeczywiście wypadło z obiegu.

Powyższe porównanie nasuwa tym samym wniosek, że informacje uzyskane na podstawie oceny żywotności słownictwa przez leksykografów warszawskich wskazują jednoznacznie na to, że intensyfikacja procesu wychodzenia wyrazów z użycia przypadła na koniec XIX w. i na przełom XIX i XX w. Nie można pominąć faktu, że konstatacja ta nie odbiega od rezultatów badań D. Buttler.¹⁵

Uczynienie przedmiotem analizy korpusu tekstów ma tę zaletę, że umożliwia rozpatrzenie słownictwa przez pryzmat jego frekwencji. Przeprowadzone przeze mnie postępowanie badawcze wykazało, że wśród wyrazów zapomnianych najczęstsze były *hapax legomena*, które ustanowiły ponad 41% całości rozpatrywanego zasobu leksykalnego (tabela nr 7). Jest to znamieny dowód na to, że w wypadku słownictwa rozpatrywanych artykułów w pierwszej kolejności wychodziły z użycia wyrazy bardzo rzadkie.¹⁶ Należy przy tym pamiętać, że nie były to osobliwości leksykalne M. Mochnackiego, wobec tego jednostkowe użycie wyrazów świadczyć mogło o tym, że użytkownicy ówczesnej polszczyzny standardowej rzadko się nimi posługiwali. System kwalifikatorów w słownikach XIX w. nie pozwala stwierdzić jednoznacznie, czy XIX-wieczny użytkownik odczuwał je jako przestarzałe. Nie można przy tym zapominać, że przewaga wyrazów rzadkich w zasobie leksykalnym *Rozpraw literackich* była także wyznacznikiem bogactwa leksykalnego idiolektu M. Mochnackiego,¹⁷ a więc można powiedzieć, że była w pewien sposób przez autora dzieła zamierzona.

Trzeba zauważyć, że pod względem liczby haseł zbiory przedstawione w tabeli nr 7 dzielą się w sposób wyraźny na trzy grupy. Największą stanowią *hapax legomena* oraz leksemy użyte między 4 a 50 razy (łącznie stanowią 71,6%). W skład drugiej grupy weszły *dislegomena* (18%); na trzecią złożyły się jednostki leksykalne o pozostałych częstościach użycia (10,4%). Wyraźnie widać, że wyrazy wychodzące z użycia nie są wyrazami częstymi i bardzo częstymi, gdyż takich jednostek leksykalnych odnotowałam zaledwie 12 (czyli 1,1%).

W podjętej przeze mnie analizie nie można pominąć rozpatrzenia wyrazów zapomnianych z punktu widzenia klasyfikacji genetycznej. I tak, zdecydowaną większość jednostek leksykalnych, które wyszły z użycia, stanowiły wyrazy rodzime (1 059 jednostek leksykalnych, czyli 92,5%), co prezentuje tabela nr 8. Zapożyczeń odnotowałam zaledwie 86, czyli

¹⁵ D. Buttler, *Zmiany słownikowe w polszczyźnie przełomu w. XIX i XX, I. Ubytki leksykalne i sposoby tworzenia neologizmów*, „Poradnik Językowy” 1972, z. 4, s. 196.

¹⁶ Za wyrazy bardzo rzadkie uznałam takie, które pojawiły się w tekście *Rozpraw literackich* od 1 do 3 razy; wyrazy rzadkie zostały użyte od 4 do 50 razy, wyrazy częste – od 51 do 100 razy i wyrazy najczęstsze – powyżej 100 razy.

¹⁷ M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownictwo...*, s. 26–29.

7,5%. Wśród wyrazów obcych wychodzących z użycia zdecydowanie przeważały rzeczowniki i przymiotniki, ale trzeba mieć na uwadze, że leksemy reprezentujące te części mowy najczęściej też podlegały przejęciu do systemu polszczyzny.¹⁸

Tabela nr 7. Częstość użycia wyrazów zapomnianych

Część mowy	Liczba jednostek leksykalnych użytych:						Razem	Udział
	1 raz	2 razy	3 razy	od 4 do 50 razy	od 51 do 100 razy	powyżej 100 razy		
rzeczownik	214	45	93	135	9	1	497	43,4
czasownik	120	29	49	96	0	0	294	25,7
przymiotnik	107	29	39	75	0	0	250	21,8
przysłówek	22	4	15	24	0	0	65	5,7
zaimek	4	0	3	4	0	2	13	1,1
spójnik	3	1	2	5	0	0	11	1,0
przymimek	1	1	3	1	0	0	6	0,5
liczebnik	2	0	0	1	0	0	3	0,3
partykuła	3	0	0	3	0	0	6	0,5
Razem	476	109	204	344	9	3	1 145	100,0
Udział	41,9	9,6	18,0	30,3	0,8	0,3		

W zakresie klasyfikacji pożyczek z punktu widzenia języków źródłowych (tabela nr 10) dominowały germanizmy, galicyzmy i latynizmy (w sumie 68,6%), czyli były to kierunki zapożyczeń typowe dla I połowy XIX w.¹⁹ Jeśli chodzi o przedmiot zapożyczenia, przeważały pożyczki formalnosemantyczne, odnotowałam jedynie 3 kalki leksykalne strukturalne (*człowieczeństwo*, *posada*, *stek*) i 2 kalki semantyczne (*czern* i *towarzystwo*).²⁰ Szczegółowe dane odnoszące się do wspomnianych kwestii przedstawione zostały w dwóch poniższych tabelach.

¹⁸ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986, s. 29–50; B. Nowowiejski, „Osobliwe” zapożyczenia ze źródła niemieckiego w polszczyźnie ogólnej I poł. XIX w. (na materiale czasopism), „Poradnik Językowy” 1990, z. 7, s. 539.

¹⁹ E. Kwapien, *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku (na podstawie danych leksykograficznych)*, Warszawa 2010, s. 171.

²⁰ M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownictwo...*, s. 161.

Tabela nr 8. Układ rangowy części mowy z podziałem na wyrazy rodzime i zapożyczenia

Część mowy	Leksemy rodzime	Udział	Leksemy obcego pochodzenia	Udział	Razem
rzeczownik	431	37,6	66	5,8	497
czasownik	286	25,0	8	0,7	294
przymiotnik	239	20,9	11	1,0	250
przysłówek	64	5,6	1	0,1	65
zaimek	13	1,1	0	0,0	13
spójnik	11	1,0	0	0,0	11
przyimek	6	0,5	0	0,0	6
liczebnik	3	0,3	0	0,0	3
partykuła	6	0,5	0	0,0	6
Razem	1 059	92,5	86	7,5	1 145

Tabela nr 9. Układ rangowy (wg rodzaju kwalifikatora) wyrazów zapomnianych z podziałem genetycznym oraz ze strukturą części mowy

Część mowy	Kwalifikator chronologiczny																					
	dawny			przestarzały			brak			wychodzący z użycia			rzadko			historia		zweża się zakres		Razem		
	R	O		R	O		R	O		R	O		R	O		R	O	R	O	R	O	
rzeczownik	177	28	149	22	5	86	5	3	12	5	2	8	3	0	0	12	0	0	0	0	431	66
czasownik	133	4	111	4	14	14	0	0	14	0	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	286	8
przymiotnik	89	5	74	3	10	63	3	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	1	239	11
przysłówek	31	0	26	1	2	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	64	1
zaimek	5	0	3	0	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	0
spójnik	5	0	5	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	0
przyimek	1	0	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	6	0
liczebnik	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0
partykuła	2	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0
Razem	443	37	378	30	8	171	8	33	29	3	3	8	3	29	3	29	3	8	2	1 059	86	
Udział	38,7	3,2	33,0	2,6	0,7	14,9	0,7	2,9	2,5	0,3	0,3	0,7	0,3	2,5	0,3	2,5	0,3	0,7	0,2	92,5	7,5	

* R – leksem rodzimy, O – leksem obcego pochodzenia

Tabela nr 10. Układ rangowy i struktura części mowy wyrazów zapomnianych będących zapożyczeniami

Język	Część mowy wyrazów obcych				Razem	Udział
	rzeczownik	przymiotnik	czasownik	przysłówki		
niemiecki	20	0	4	0	24	27,9
francuski	13	6	0	0	19	22,1
łaciński	13	2	1	0	16	18,6
czeski	3	3	2	1	9	10,5
więcej niż 1 język	7	0	0	0	7	8,1
ukraiński	2	0	1	0	3	3,5
grecki	2	0	0	0	2	2,3
tureckie i osmańskie	2	0	0	0	2	2,3
rosyjski	2	0	0	0	2	2,3
hybryda*	1	0	0	0	1	1,2
węgierski	1	0	0	0	1	1,2
Razem	66	11	8	1	86	100,0
Udział	77,6	12,9	9,4	1,2		

* Hybrydy, czyli formacje, w których strukturze znalazły się co najmniej dwa elementy przejęte z różnych języków

Jeśli chodzi o ogląd wyrazów zapożyczonych przez pryzmat kwalifikatorów, to jak wskazują dane z tabeli nr 9, dwie największe grupy ustanowiło 67 pożyczek: te, które zostały w SJPDor opatrzone przypiskiem *dawny* oraz te, przy których odnotowano *przestarzały* (łącznie 78% wszystkich zapożyczeń); historyzmy i jednostki, które nie zostały poświadczone przez W. Doroszewskiego, reprezentowane były przez 16 wyrazów obcych (czyli 18,6% pożyczek); pozostałe 3 zapożyczenia (czyli 3,5%) to hasła opatrzone kwalifikatorem *wychodzący z użycia*.

Tabela nr 11. Układ rangowy struktury części mowy wyrazów zapożyczonych wg rodzajów kwalifikatorów

Część mowy	dawny	przestarzały	brak hasła	historia	wychodzący z użycia	Razem
rzeczownik	28	22	5	8	3	66
przymiotnik	5	3	3	0	0	11
czasownik	4	4	0	0	0	8
przysłówek	0	1	0	0	0	1
Razem	37	30	8	8	3	86
Udział	43,0	34,9	9,3	9,3	3,5	100,0

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że zaledwie 16% zasobu leksykalnego *Rozpraw literackich* uległo procesowi wychodzenia z użycia. W zbiorze tym dominowały rzeczowniki, czasowniki i przymiotniki. W obrębie kwalifikatorów chronologicznych, które zastosowano w SJPDor w stosunku do badanego przeze mnie materiału leksykalnego, przeważały adnotacje *dawny* i *przestarzały* – informacje te pojawiły się przy 77,5% leksemów. Jako znaczący określić należy 15,6% udział wyrazów, które nie zostały odnotowane w SJPDor. W *Słowniku warszawskim* jedynie 10,5% badanego przeze mnie materiału zaklasyfikowano jako jednostki recesywne. Na tej podstawie można wysnuć wniosek, że intensyfikacja procesu wychodzenia wyrazów z obiegu nastąpiła pod koniec XIX stulecia i na przełomie XIX i XX w. W związku z tym, że większość wyrazów zapomnianych w artykułach M. Mochnackiego to *hapax legomena* i wyrazy rzadkie, trzeba stwierdzić, że w pierwszej kolejności wychodziły z użycia wyrazy rzadkie i bardzo rzadkie. Z punktu widzenia genetyki dominowały wyrazy rodzime (92,4%), a wśród pożyczek przeważały rzeczowniki reprezentujące języki źródłowe typowe dla zapożyczeń z początku XIX w., czyli germanizmy, galicyzmy i latynizmy.

Jak mogliśmy się przekonać na podstawie niniejszej analizy, proces wychodzenia z użycia wyrazów jest zjawiskiem długotrwałym. Słownic-

two recesywne w większości stanowią jednostki rodzime, bardzo rzadko używane, które utrzymują się zwłaszcza w pisanej odmianie języka. Na przykładzie zbioru haseł, przy których w leksykonach zarówno z XIX, jak i z XX w. powtarzają się kwalifikatory chronologiczne, widzimy, że adnotacje słownikowe wskazują zaledwie kierunek omawianego procesu i nie przesądzają o tym, że dana jednostka leksykalna wyjdzie z obiegu, a zwłaszcza – kiedy się to stanie.

Bibliografia

- I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986.
- D. Buttler, *Zmiany słownikowe w polszczyźnie przelomu w. XIX i XX, I. Ubytki leksykalne i sposoby tworzenia neologizmów*, „Poradnik Językowy” 1972, z. 4, s. 196–204.
- W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- S. Dubisz, *Styl – język – odmiana komunikacyjno-stylowa [w:] Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione), III. Stylistyka – retoryka – translatoryka*, Warszawa 2015, s. 13–96.
- S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. I–III, Warszawa 1985.
- K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003.
- S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1815, t. 1–6.
- M. Majdak, *Słownik warszawski: koncepcja – realizacja – recepcja*, Warszawa 2008.
- B. Nowowiejski, „Osobliwe” zapożyczenia ze źródła niemieckiego w polszczyźnie ogólnej I poł. XIX w. (na materiale czasopism), „Poradnik Językowy” 1990, z. 7, s. 530–540.
- E. Kwapien, *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku (na podstawie danych leksykograficznych)*, Warszawa 2010.
- M. Mochnacki, *Rozprawy literackie*, oprac. M. Strzyżewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno 1861.
- B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991.
- M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownictwo „Rozpraw literackich” Mauryczego Mochnackiego*, Warszawa 2019.
- M. Wojtyńska-Nowotka, *Słownik „Rozpraw literackich” M. Mochnackiego*, Warszawa 2020.

***Life of words on the example of the lexical resource
of Rozprawy literackie (Literary treatises) by Maurycy Mochnecki.
I. Preliminary issues***

Summary

This paper is dedicated to lexical issues and focuses on describing the phenomenon of the life of words over more than two centuries (from the beginning of the 19th c. to the first decade of the 21st c.). The object of the research is the corpus of texts constituting *Rozprawy literackie (Literary treatises)* by M. Mochnecki. The aim of the research is to identify and discuss forgotten words, that is such lexical units or their individual meanings as have become obsolete or have gone out of use completely. The analysis falls into the stream of structuralist research and has been performed with the application of the diachronic method.

Keywords: history of language – life of words – vocabulary used by M. Mochnecki – lexicography – obsolete words – archaisms.

Trans. Monika Czarnecka